

บทที่ 2

การประกอบอาชีพของราษฎรชาวสุโขทัย

อาชีพของชาวสุโขทัยที่พอจะปรากฏหลักฐานให้ศึกษากันได้ มีดังนี้คือ อาชีพ ทำนา ทำสวน ทำไร่ จับสัตว์น้ำ เลี้ยงสัตว์ ผสมพันธุ์สัตว์ ชุดแร่ หาแร่ ร่อนแร่ การค้าขายและการหัตถกรรม

2.1 การทำนา ทำสวน และทำไร่

อาชีพเก่าแก่ของราษฎรไทยตั้งแต่สมัยโบราณ คือ การทำนา ทำสวน และทำไร่ ซึ่งถือว่าเป็นอาชีพเบื้องต้นของมนุษยชาติที่จะหาอาหารมาเลี้ยงชีวิต ในสมัยสุโขทัยพบหลักฐานระบุไว้ในศิลาจารึกว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว”¹ และอีกตอนหนึ่งว่า “เบื้องตะวันออก...ไม่ไร่มีนาน...มีถิ่นฐาน...”² จากข้อความตอนนี้แสดงว่า ท้องที่ที่ทำนานั้นอยู่ในเขตชุมชนซึ่งคงเป็นสถานที่ ๆ เหมาะแก่การเพาะปลูก

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานระบุถึงการทำสวน ทำไร่ของชาวสุโขทัยอีกว่า “เบื้องต้นนอน* มีป่าหมากกลาง มีไร่มีนาน...”³ และอีกตอนหนึ่งว่า

...สร้างป่าหมาก ป่าพดูทั่วเมื่อ
งนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลาย ในเมืองนี้ ป่าดง
ก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้
หมากขามก็หลายในเมืองนี้⁴

อีกตอนหนึ่งว่า “...ปลูกหมากพร้าว หมากกลางทุกแห่ง...เป็นป่าเป็นดง ให้แผ้วให้ถาง”⁵

การที่จารึกถึงพืชไร่และพืชสวนหลายชนิดดังกล่าวนี้ หลวงวิจิตรวาทการได้ให้คำวินิจฉัยว่า การสร้างป่าหมากป่าพดูนั้นหมายถึงการเพาะปลูกพฤษชาติที่ใช้ทั้งกินผลและกินใบ พฤษชาติที่กินผลในศิลาจารึกขึ้นต้นด้วยคำว่า “หมาก” หมายถึง “มะ” ในปัจจุบันนั่นเอง

*หมายถึงทิศเหนือ

*หมายถึงทิศเหนือ

ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า พืชที่กินผลนอกจากข้าวแล้วก็มีการทำสวนมะพร้าว สวนหมาก สวนมะม่วง และสวนมะขาม ส่วนหมากกลางหมายถึงขนุนในปัจจุบันนั่นเอง ส่วนพืชอีกประเภทหนึ่งเป็นประเภทกินใบ ได้แก่ ผักกาด ผักบุ้ง ผักชี สะระแหน่ ใบกระเพรา ใบแมงลัก และอื่น ๆ ที่นิยมปลูกในสวนครัว ตลอดจนพริก มะเขือ อยู่ในจำพวกพลู⁶ ฉะนั้นจึงได้มีคำจารึกว่า “สร้างป่าหมากป่าพลูหัวเมืองทุกแห่ง”⁷

การที่ระบุว่าสร้างป่าหมากป่าพลูหัวเมืองนั้น มิได้หมายความว่า สุโขทัยจะมีเนื้อที่เพาะปลูกมากมายมหาศาลเหมือนอาณาจักรอยุธยาไม่ ความจริงแล้วในยุคสุโขทัยนั้น นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้ทำการศึกษาค้นคว้าพบว่า พื้นที่ที่จะทำการเพาะปลูกได้นั้นกลับมีจำกัด ทั้งนี้เพราะมีปัญหาในเรื่องของการควบคุมน้ำ กล่าวคือลักษณะทางภูมิศาสตร์ของอาณาจักรสุโขทัย จะพบว่าในบริเวณลุ่มแม่น้ำยมและน่าน ตั้งแต่อุตรดิตถ์และศรีสัชชนาลัยเรื่อยลงมาถึงนครสวรรค์ ลักษณะพื้นดินเป็นที่ราบและมีอาณาบริเวณกว้างใหญ่ไพศาล น่าจะเป็นเขตเพาะปลูกได้ดี แต่ในสมัยนั้นกลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะมีปัญหาอยู่ที่การควบคุมน้ำไว้ใช้ในการเพาะปลูก กล่าวคือลำน้ำยมและน่านมีน้ำจำนวนมาก ไหลลงมาจากภูเขาทางภาคเหนือในฤดูน้ำน้ำจะไหลแรงและท่วมเอ่อเป็นบริเวณกว้าง เพราะการระบายน้ำลงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ นั้นไหลไม่ทัน ฉะนั้นในบริเวณตั้งแต่ นครสวรรค์ขึ้นไปจนถึงตอนใต้ของสุโขทัย จะเป็นหนองบึงเป็นอันมากและในบริเวณสองข้างของแม่น้ำในเขตสุโขทัยจะปรากฏเป็นที่ลุ่มเสียส่วนมาก ยกเว้นบริเวณที่เป็นที่ลาดเชิงเขาลงมา⁸

จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า แม้ว่าในลุ่มแม่น้ำยมจะมีพื้นที่ราบกว้างขวางก็จริง แต่เนื้อที่ที่เพาะปลูกได้จริงนั้นมีจำกัด เพราะลักษณะน้ำและการควบคุมน้ำในสมัยโบราณยังไม่สามารถจะนำที่ดินส่วนใหญ่มาเพาะปลูกได้ ในที่ลุ่มมาก ๆ จะปัญหาน้ำท่วมพืชพันธุ์เสียหาย ฉะนั้นคาดว่า เขตที่ทำการเพาะปลูกได้นั้นควรจะได้แก่ ริมลำน้ำซึ่งเป็นสาขาไหลลงสู่แม่น้ำยม คือ แถบพรานกระต่าย อีกแห่งหนึ่ง คงจะเป็นรอบ ๆ เมืองสุโขทัย เฉพาะบริเวณสองข้างของลำน้ำสายเล็ก ๆ ที่ไหลมาจากภูเขาทางทิศตะวันตกลงไปสู่แม่น้ำยม ซึ่งก็ตรงกับคำจารึกในศิลาจารึกที่ว่า ไร่นานั้นอยู่ในเขตที่มีการตั้งถิ่นฐาน คือ เขตชุมชนนั่นเอง สรุปได้ว่า เขตเพาะปลูกของสุโขทัยได้แก่ พรานกระต่ายไม่เกิน 50 ตารางกิโลเมตร ศิริมาสประมาณ 10-15 ตารางกิโลเมตร ท่งเสลี่ยมประมาณ 70-90 ตารางกิโลเมตร รวมทั้งสิ้นไม่เกิน 1,000 ตารางกิโลเมตร คาดว่าเลี้ยงประชากรได้ไม่เกิน 3 แสนคน⁹

จริงอยู่ที่ว่า เนื้อที่สำหรับการเพาะปลูกของสุโขทัยมีอยู่ในปริมาณจำกัด แต่เนื่องจากจำนวนประชากรยังมีน้อย จึงยังมีเนื้อที่เหลือสำหรับเพาะปลูกอยู่อีกมาก ดังนั้นรัฐบาลจึงได้ช่วยเหลือราษฎรของตนด้วยการ ช่วยเหลือทั้งทางตรงและทางอ้อม ได้แก่

ประการแรก ผู้ปกครองสุโขทัยพยายามชักจูงให้ประชาชนหักล้างถางพงสร้างไร่นาและสวนขึ้นมา และให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นเป็นการตอบแทน ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ 1 ดังนี้

...สร้างป่าหมาก ป่าพลู หัวเมื่อ
งนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้
ป่าดางก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็
หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายใน
เมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่นัน¹⁰

และในจารึกหลักที่ 3 (จารึกนครชุม) มีข้อความแสดงถึงการที่ผู้ปกครองตั้งใจชักชวนราษฎรให้หักล้างถางพงอีกดังนี้

ปลูกหมากพร้าวหมากดางทุกแห่ง...(ชำระ)...
เป็นป่าเป็นดงให้แผ้วให้ถาง...(ชำระ) ไพรฟ้า
ข้าไทยี่เรือไปค้าขีม้าไปขาย...(ชำระ) พ่อตาย
ให้ไว้แก่ลูก พี่ตายให้ไว้แก่น้อง¹¹

การที่ให้กรรมสิทธิ์ในลักษณะที่ผู้ใดมีความวิริยะอุตสาหะหักล้างถางพงแล้วปลูกเป็นไร่นาเป็นสวน ก็ยกกรรมสิทธิ์ให้เป็นการตอบแทน แม้บิดาตายไปบุตรก็ได้รับต่อหรือแม้พี่ตายน้องก็ได้รับต่อ ที่เป็นเช่นนี้นับว่าถูกต้องตามหลักจิตวิทยาที่ว่า เมื่อผู้ใดได้ครอบครองสิ่งนั้นหรือเป็นเจ้าของในสิ่งนั้นก็ย่อมจะทะนุบำรุงของ ๆ ตนให้เจริญรุ่งเรือง ให้ผลผลิตอันจะเป็นเสบียงอาหารแก่อาณาจักรต่อไป

ประการที่สอง ผู้ปกครองสุโขทัยเห็นข้อบกพร่องของสภาพภูมิประเทศของอาณาจักรสุโขทัย ฉะนั้นจึงให้การสนับสนุนในเรื่องเกี่ยวกับการชลประทานด้วยการสร้างเขื่อนเก็บน้ำ

---

* ม:พร้าว เปลือกนนวน

ขนาดใหญ่ที่เรียกว่า **สรีดภงส์*** ขุดสระซึ่งเรียกว่า **ตระพัง**** ตลอดจนการสร้างเหมืองฝาย สำหรับหลักฐานเกี่ยวกับงานทางชลประทานในสมัยสุโขทัยมีอยู่น้อยมากทีเดียว (เมื่อเทียบกับหลักฐานของทางลานนา ซึ่งให้รายละเอียดไว้มากเกี่ยวกับการทำเหมืองฝาย เพื่อนำน้ำเข้านา) ในจารึกหลักที่ 1 กล่าวว่า ***“เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีภูมิพิหารปุ่กรอยู่ มีสรีดภงส์ มีป่าพร้าว ปาลง...”¹² สรีดภงส์เป็นทำนบมที่มา สำหรับเก็บกักน้ำไว้ในหุบเขา คล้ายกับอ่างเก็บน้ำที่จัดทำกันในสมัยปัจจุบัน แล้วขุดคลองระบายน้ำเข้าไปภายในตัวเมืองสุโขทัย นอกจากนั้นก็ยังมีหลักฐานเกี่ยวกับตระพังอยู่หลายแห่ง อย่างไรก็ตามหลักฐานดังกล่าวก็ไม่มีรายละเอียดระบุว่าน้ำจากสรีดภงส์และตระพังเงินตระพังทองเหล่านั้นถูกนำไปเลี้ยงไร่นา น้ำจากแหล่งดังกล่าวนี้คงจะมีไว้สำหรับใช้บริโภคในตัวเมืองมากกว่าการเกษตรกรรม

ส่วนหลักฐานเกี่ยวกับการชลประทานมีปรากฏอยู่ 2 แห่ง จากจารึกของสุโขทัย คือ ศิลาจารึกหลักที่ 13 เป็นจารึกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร จารึกนี้พบที่เมืองกำแพงเพชร จารึกไว้เมื่อประมาณ พ.ศ.2053 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่อาณาจักรสุโขทัยอยู่ใต้การปกครองของอยุธยามานานร่วม 100 ปีแล้ว อย่างไรก็ตาม ข้อความบางส่วนในจารึกหลักนี้ ซึ่งกล่าวถึงการพบท่อระบายน้ำ เพื่อนำน้ำเข้านาอันมีชื่อว่า **ปุ่ท่อพระยาร่วง** นั้น ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ท่อระบายน้ำหรือคูส่งน้ำเข้านาคงสร้างไว้ครั้งสมัยสุโขทัยยังรุ่งเรืองอยู่ พระยาร่วงในที่นี้อาจหมายถึง พ่อขุนรามคำแหง ก็เป็นได้ (ในหนังสือพงศาวดารโยนกเรียกพ่อขุนรามคำแหงว่า พระยาร่วง) ข้อความในจารึกหลักที่ 13 มีดังนี้

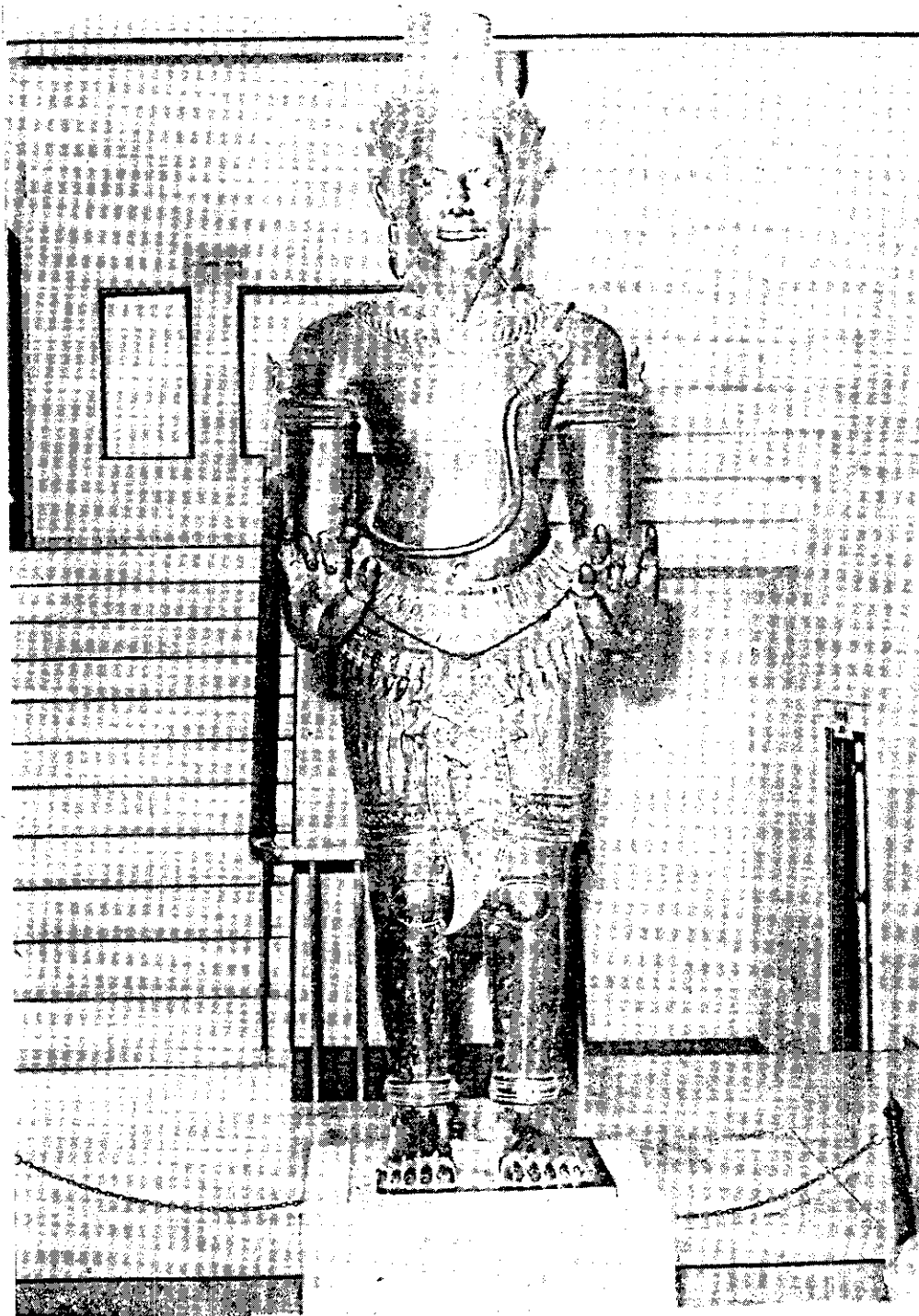
*อนึ่ง ท่อปุ่พระยาร่วง ทำเอาน้ำไปถึงบางพานนั้น
ก็คุ้มหายสิ้น และเขาย่อมทำนาทางฟ้า และหา
ท่อนั้นพบ กระทำเอาท่อน้ำเข้าไปเลี้ยงนาให้เป็น
นาเหมืองนาฝาย มิได้เป็นทางฟ้า...¹³*

และอีกแห่งหนึ่งในศิลาจารึกนครชุม มีคำว่า “เหมืองแปลงฝายรูปร่าง...”¹⁴ นี้ก็ถือเป็นความช่วยเหลือของผู้ปกครองสุโขทัยที่จะช่วยแก้ไขข้อบกพร่องทางธรรมชาติที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

*ท่านศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ อธิบายว่าเป็นคำมาจากภาษาสันสกฤตว่า สรีดภงค แปลว่า ทำนบ ทำนบนี้รู้จักกันมานานแล้วว่าอยู่ทางด้านใต้ของเมืองสุโขทัย

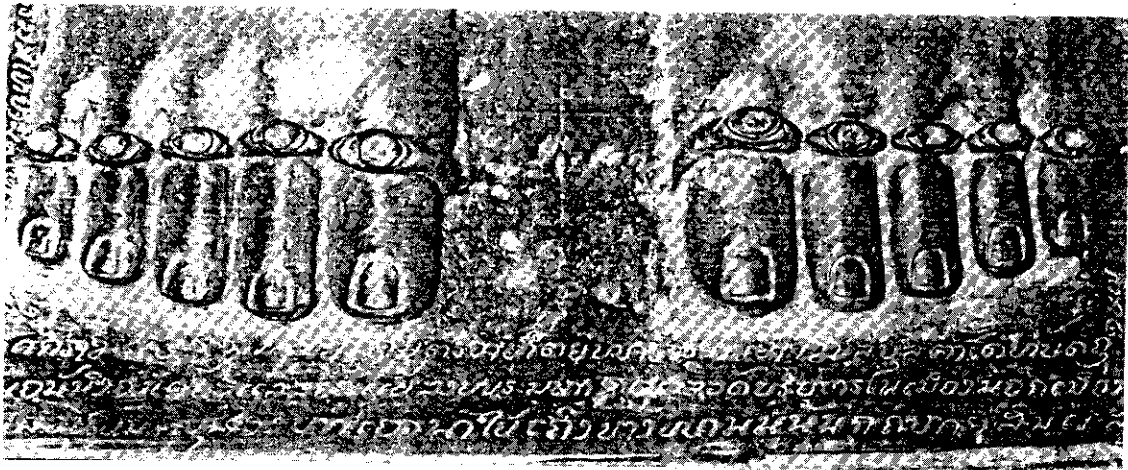
**ในศิลาจารึกหมายถึงบ่อน้ำในตัวเมือง มีอยู่ 3 แห่งคือ ตระพังทองอยู่ทางด้านตะวันออก ตระพังเงินอยู่ด้านตะวันตก ตระพังสออยู่ด้านเหนือ นอกเมืองยังมีอีกหลายแห่ง

***หมายถึงทิศใต้

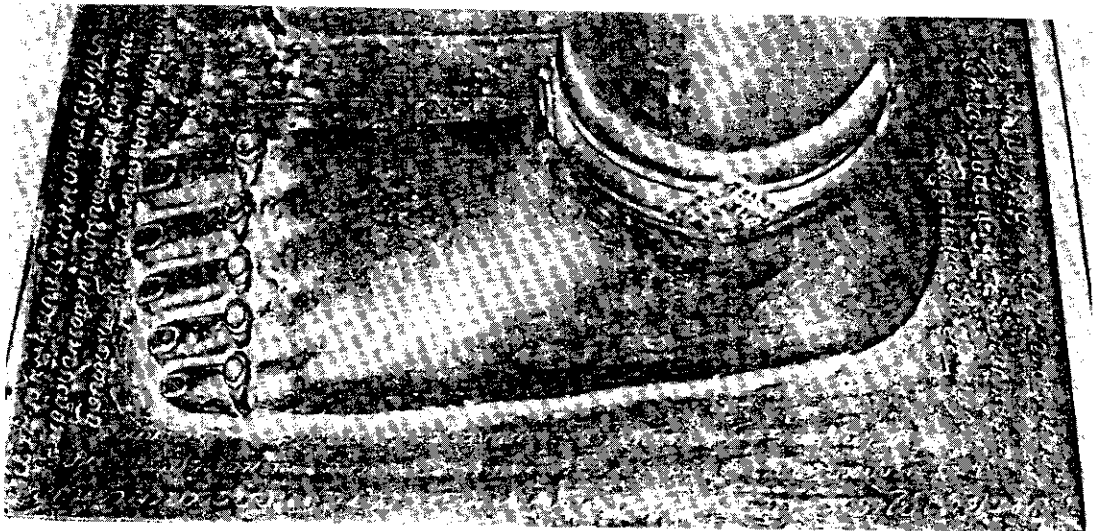

พระอิศวร เมืองกำแพงเพชร

จากหนังสือ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, หลักที่ 13 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมุนตรี, 2521.)

ภาพจารึกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร (ด้านหน้า)
 จากหนังสือ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, หลักที่ 13 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี้,
 2521)

ภาพจารึกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร (ด้านข้าง)
 จากหนังสือ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, หลักที่ 13, (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี้),
 2521)

อย่างไรก็ตาม ผลผลิตจากการเกษตรนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชสำคัญ เช่น ข้าว คงกระทำกันได้ในปริมาณที่พอกินพอใช้ในอาณาจักร ทั้งนี้เพราะเนื่องที่การเพาะปลูกมีจำกัด กำลังคนก็มีจำกัด และงานชลประทานก็ดูเหมือนจะทำในปริมาณจำกัดเช่นกัน ดังนั้นจึงเป็นเหตุให้ในบางครั้งสุขุขทัยก็เกิดภาวะขาดแคลนข้าว ถึงกับมีการสั่งซื้อมาจากอยุธยา ซึ่งปรากฏอยู่ในเอกสารของจีนและเอกสารของไทยเองว่า บางครั้งอาณาจักรสุขุขทัยผลิตข้าวได้ไม่พอเพียงต้องขอซื้อจากอยุธยา¹⁵

2.2 การจับสัตว์น้ำ เลี้ยงสัตว์ และผสมพันธุ์สัตว์

อาชีพประการต่อไปที่ชาวสุขุขทัยประพฤติปฏิบัติก็คือ การจับสัตว์น้ำ จารึกหลักที่ 1 กล่าวไว้ว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว”¹⁶ ข้อความตอนนี้แสดงว่า ชาวสุขุขทัยคงจับปลาน้ำจืดมาใช้บริโภคกัน และแหล่งจับสัตว์น้ำจืดมีอยู่แพร่หลายโดยทั่วไป มีทั้งในแม่น้ำ ลำคลอง หนองและบึง แต่ในบริเวณที่มีปลาอุดมสมบูรณ์ที่สุดเห็นจะได้แก่ในแม่น้ำยมตอนใกล้แก่งหลวง เพราะในบริเวณนี้ยังปรากฏว่า มีราษฎรจากเมืองต่าง ๆ พวกนั้นมาจับปลากันมากมายจนถึงปัจจุบัน ส่วนการจับปลาทะเลนั้น คงจะจับกันแต่เพียงริมฝั่งทะเลในอ่าวไทย เพราะในสมัยสุขุขทัยไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีเรือใหญ่ที่ใช้เป็นพาหนะในการออกไปจับปลาในทะเลลึก ทั้งเครื่องมือจับปลาน้ำลึกในสมัยนั้นก็ยังไม่มีการใช้¹⁷

อาชีพประการต่อไปคือ การเลี้ยงสัตว์และผสมพันธุ์สัตว์ อาชีพนี้ดูเหมือนจะเป็นที่นิยมกัน เพราะมีหลักฐานระบุเกี่ยวกับสัตว์ประเภทต่าง ๆ มากมายหลายแห่ง สัตว์ที่เลี้ยงและจับมาเลี้ยงได้แก่ ช้าง ม้า วัว แพะ หมู หมา เป็ด ไก่ ฯลฯ สัตว์เหล่านี้เลี้ยงไว้ใช้งานและเอาไปขาย ดังปรากฏหลักฐานดังนี้

...เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่กู๋ทาง เพ่
อนจูงวัว ไปค้า ชีม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้า
ช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า¹⁸

และในจารึกหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) กล่าวถึงสัตว์ประเภทใช้เป็นอาหารที่ประชาชนนำไปขายที่ตลาดไว้ดังนี้

...ลาวแห่งตลาดซื้อสัตว์ทั้งหลายไป (รด)
อันเป็นต้น (ว่า) คน อีก แพะ และ หมู
หมา เป็ด ไก่ ทั้งฟ่าน นก หก ปลาเนื้อ
ฝูงสัตว์ทั้งหลาย.....¹⁹

จากข้อความในศิลาจารึกดังกล่าวสันนิษฐานว่าชาวสุโขทัยคงรู้จักการผสมพันธุ์สัตว์ด้วย เช่น การผสมพันธุ์ม้าและวัวไว้จำหน่าย ส่วนช้างนั้นมียุ่ทั่วไปทางภาคเหนือของประเทศ ถ้าต้องการช้างมาใช้งาน ก็สามารถจับมาได้โดยเสรี โดยไม่ต้องเสียภาษีอากรให้แก่รัฐหรืออาจจับมาขายให้ผู้ที่ต้องการก็ได้ ทางรัฐมิได้หวงห้าม การส่งช้างไปขายนั้น จะส่งไปขายเมืองใดนั้น ยังไม่พบหลักฐาน แต่ถ้าจะส่งไปขายก็คงจะส่งไปยังเมืองทางตอนใต้ของกรุงสุโขทัย เช่น เมือง อโยธยา เมืองสุพรรณภูมิ และเมืองทางชายทะเลตะวันออก ซึ่งเป็นเมืองที่ไม่มีช้างป่าอาศัยอยู่

สำหรับม้านั้นก็คงจะส่งไปจำหน่ายยังหัวเมืองทางทิศใต้ของสุโขทัยเหมือนกัน เพราะอาณาจักรทางเหนือ คือ ลานนาไทยมีม้าพันธุ์ดีจากเมืองเชียงตุงใช้อยู่แล้ว แต่อาณาจักรลานนาไทย เป็นเมืองดอน จึงไม่นิยมใช้ควายสำหรับไถนาและเทียมเกวียนคงใช้วัวแทน ซึ่งปรากฏยังคงนิยมกระทำอยู่จนถึงเวลาปัจจุบัน ฉะนั้นวัวจึงเป็นสินค้าที่พวกลานนาต้องการ พวกละว้าที่มีภูมิลำเนา ในอาณาจักรลานนาไทย จึงเป็นคนกลางลงมาหาซื้อวัวทางใต้ คือ ในเขตแคว้นสุโขทัยขึ้นไปขาย ยังอาณาจักรลานนาไทยอยู่เป็นประจำ แต่เมื่อกรุงสุโขทัยตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาแล้ว ต่อมาใน พ.ศ. 2053 จึงประกาศห้ามขายวัวให้แก่พวกละว้า²⁰

2.3 การหาแร่ ขุดแร่ และร่อนแร่

อาชีพอีกประเภทหนึ่งคือ การหาแร่ ขุดแร่และการร่อนแร่ ทั้งนี้เพราะได้พบแหล่งแร่ธาตุ หลายแห่งในอาณาจักร แร่ธาตุนับเป็นความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจของอาณาจักรทุกอาณาจักร ซึ่งถ้ามีแร่ธาตุเองก็ไม่จำเป็นต้องหวังพึ่งจากอาณาจักรแห่งอื่น โดยเฉพาะแร่ที่มีความจำเป็นของ อาณาจักรสมัยโบราณ คือแร่เหล็ก เพราะจะสามารถทำเป็นอาวุธและเครื่องใช้ที่จำเป็นในชีวิต ประจำวันได้ แหล่งแร่เหล็กของสุโขทัยอยู่ในเทือกเขาหลวงตรงหัวเขาแก้ว ในเขตอำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชรปัจจุบัน แหล่งแร่เหล็กเหล่านี้เรียกกันทั่วไปว่า บ่อกำแพงแก้ว นอกจากนี้ยังมีแหล่งแร่เหล็กที่บ้านน้ำผึ้ง อำเภอตรอน จังหวัดอุดรดิตถ์ ที่เรียกว่า บ่อพระแสง อีกด้วย สำหรับเหล็กบ่อนี้เป็นเหล็กกล้าและเหนียวเป็นที่รู้จักกันดีในสมัยโบราณ จากแหล่งแร่ เหล็กขนาดใหญ่ดังกล่าวทั้ง 2 แห่งนั้น จะเห็นได้ว่าพอเพียงกับการใช้งานในอาณาจักรสุโขทัย ทั้งหมด และคงทำเป็นสินค้าออกขายให้แก่อาณาจักรใกล้เคียงเช่น อาณาจักรอยุธยาด้วยก็ได้²¹

แร่ทองคำ มีพบในอาณาเขตของสุโขทัยเช่นเดียวกันที่บริเวณลำห้วยแม่ปอย ห้วยหมวด และห้วยผาที่ ตำบลแม่สรวย อำเภอวังชิ้น จังหวัดแพร่ แหล่งแร่ทองคำแห่งนี้อยู่ไม่ไกลจากเมือง ตรอกสลอบมากนัก อยู่ห่างจากเมืองศรีสัชชนาลัยไปเพียง 25 กิโลเมตรเศษ แหล่งซื้อขายแร่ทองคำ ในสมัยโบราณคือ เมืองเชียงแสน จึงเป็นศูนย์กลางของพ่อค้าที่นำเอาทองคำจากเมืองทางเหนือ

ขึ้นไป คือนับตั้งแต่ทางตอนใต้ของแคว้นยูนนานของจีนทางภาคเหนือของประเทศลาวนำมาซื้อขายกันในเมืองนี้ สำหรับสุโขทัยแม้ว่าจะมีแร่ชนิดนี้เพียงเล็กน้อย อาจจะไม่สามารถใช้ให้พอเพียงแก่ความต้องการของพลเมืองที่นิยมใช้ทำเครื่องประดับ แต่ก็มีแหล่งพอที่จะหาซื้อได้ง่าย เพราะมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเมืองทางเหนืออยู่แล้ว แร่ทองคำนี้อาจเป็นแร่ที่พลเมืองมีความต้องการสูง เพราะนำมาทำเครื่องประดับกันโดยทั่วไป ดังนั้นพ่อค้าชาวเมืองสุโขทัยอาจจะอยู่ในฐานะคนกลางรับเอาทองคำและเงินไปค้าขายกับอาณาจักรใกล้เคียงด้วย ดังข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “ใครจักใครค้าเงินค้าทองคำ”

แร่ตะกั่วและสังกะสี ซึ่งมีความจำเป็นในชีวิตประจำวันเช่นกัน พระพิมพ์สมัยสุโขทัยหลายชนิดทำจากแร่ตะกั่วผสม ซึ่งพบเป็นจำนวนมาก ชาวสุโขทัยน่าจะนำเอาแร่เหล่านี้เข้ามาใช้ในชีวิตประจำวัน โดยทำเป็นเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่นเดียวกับ แร่แร่ดังกล่าวมีพบที่บ่อห้วยถ้ำอำเภอลอง จังหวัดแพร่ ซึ่งมีทั้งแร่ตะกั่วและแร่สังกะสีมีปริมาณมาก นอกจากนี้ยังมีแหล่งแร่ดังกล่าวในเทือกเขาหลวง ใกล้เมืองสุโขทัยเช่นกัน²²

แร่ดีบุกและแร่ทองแดง พบว่ามีความสำคัญในการผลิตเครื่องใช้ประจำวันของพลเมืองสุโขทัยมาก ในการทำเป็นโลหะผสมในรูปของสำริด ผลิตของใช้ประจำวัน การหล่อพระพุทธรูปก็ยังคงจำเป็นต้องใช้แร่เหล่านี้มากเช่นกัน แหล่งแร่ทองแดงมีเป็นแหล่งเล็ก ๆ โดยทั่วไป ซึ่งน่าจะพอใช้สอย ส่วนแร่ดีบุกนั้นน่าจะได้อาจมาจากแถบอำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ แถวแคว้นอัสสัมทางตอนเหนือของประเทศพม่า หรือแถบเมืองท่าแขก ตรงข้ามกับจังหวัดนครพนมในปัจจุบัน ซึ่งสามารถนำมาใช้ในเมืองสุโขทัยได้²³

แร่ทั้งสองชนิดนี้ ทางอาณาจักรสุโขทัยอาจจะต้องสั่งเข้ามาในรูปของแร่ซึ่งถลุงแล้วหรือในรูปที่ทำเป็นวัตถุสำเร็จเลยก็ได้ แต่ก็คงจะมีราคาสูง เนื่องจากถูกเก็บภาษีจากเมืองที่คุมเส้นทางขนส่ง รวมทั้งค่าขนส่งด้วย

การหาแร่อีกประเภทหนึ่ง ซึ่งถือว่าสำคัญในชีวิตราษฎรชาวสุโขทัย คือ **หาแร่เกลือ** แหล่งแร่เกลือธรรมชาติในอาณาจักรสุโขทัยนั้นไม่พบที่ใดเลย สุโขทัยคงจะต้องสั่งเกลือมาจากเมืองเกาะตะมาของมอญ หรือจากอาณาจักรอยุธยาเข้ามาใช้ แต่แหล่งเกลือสินเธาว์ที่พอจะหาได้นั้นมีที่เมืองน่าน ที่ตำบลบ่อเกลือเหนือและตำบลบ่อเกลือใต้ในปัจจุบัน และแถบจังหวัดชัยภูมิ ซึ่งสามารถผ่านเมืองเพชรบูรณ์และเมืองหล่มสักเข้ามาสุโขทัยได้ อย่างไรก็ตามทางที่สะดวกที่สุดคือ แหล่งเกลือจากอาณาจักรอยุธยา ปริมาณเกลือที่ใช้ต่อเดือนของอาณาจักรสุโขทัยน่าจะมีเป็นจำนวนมาก

ในอาณาเขตของเมืองน่านได้พบแหล่งแร่เกลือมาแล้วแต่โบราณและเจ้าอินทึะแก่นท้าวเจ้าเมืองน่านเคยส่งเกลือที่ได้ในแหล่งนี้ไปเป็นบรรณาการ พระเจ้าติโลกราชเจ้าเมืองเชียงใหม่เมื่อพ.ศ.1190 เป็นเหตุให้เกิดสงครามกับเมืองเชียงใหม่ เพราะทางเชียงใหม่ต้องการได้แหล่งแร่เกลือแห่งนี้²⁴

2.4 การค้าขาย

อาชีพทำการค้าขายของชาวสุโขทัยทั่วไปนั้น ส่วนใหญ่คงเป็นการค้าขายแลกเปลี่ยนกันเองภายในอาณาจักร จะมีการค้าขายกับชาวต่างอาณาจักรบ้าง ก็คงมีเป็นส่วนน้อย (ซึ่งจะกล่าวในภายหลัง)

2.4.1 การค้าภายใน

การค้าขายภายในอาณาจักรนั้น ก็พอจะมีหลักฐานอยู่ตามสมควรได้แก่ ข้อความในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงที่ว่า

เบื้องต้นนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีตลาดปสาน
มีพระอจน มีปราสาท มีป่าหมากพร้าว
ป่าหมากกลาง มีไร่มีนา มีถิ่นฐาน มีบ้าน
เล็กบ้านใหญ่²⁵

ในจารึกนี้มีคำว่าตลาดปสาน หมายถึง ตลาดขายของแห้ง แสดงว่าในสุโขทัยมีตลาดประจำสำหรับประชาชนซื้อขายสินค้าแลกเปลี่ยนกัน และตลาดแห่งนี้ก็อยู่ในย่านชุมนุมชน เพราะมีบ้านใหญ่บ้านเล็กอยู่ในบริเวณเดียวกัน นอกจากตลาดปสานแล้วขุนวิจิตรมาตรายังเสนอความเห็นว่าจะมีตลาดอีกประเภทหนึ่งที่เรียกว่า ตลาดนัด คือ ตลาดที่ชาวบ้านนัดกันมาประชุมซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นแห่งๆ ตามวันกำหนดข้างขึ้นข้างแรมดังที่เป็นอยู่ตามต่างจังหวัดทั่วประเทศไทยในปัจจุบันนี้²⁶

สินค้าที่ค้าขายกันในตลาดภายในอาณาจักรนั้น คงจะเป็นสิ่งของที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน เสียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งได้แก่พวกข้าวปลาอาหาร สัตว์เลี้ยงและเงินทอง เพราะมีหลักฐานปรากฏอยู่ในจารึกหลักที่ 2 ว่า

...วางแห่งเทศลาด ซื่อสัตว์ทั้งหลายไป (รด)...
อันเป็นต้น (ว่า) คนอีก แพะ แอหมู หมา เป็ด
ไก่ ทั้งห่าน นกหกปลาเนื้อ ผูงสัตว์ทั้งหลาย...²⁷

และอีกตอนหนึ่งในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า

เพื่อนจงวัวไปค้า ชีม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้า
ข้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้า
เงินค้ำทองคำ²⁸

เส้นทางการค้าภายในอาณาจักร มีทั้งเส้นทางทางน้ำและทางบก เส้นทางการค้าทางน้ำที่สำคัญ น่าจะได้อาศัยลำน้ำสายต่าง ๆ ภายในอาณาจักรสุโขทัย คือ แม่น้ำปิง แม่น้ำยม แม่น้ำน่าน และแม่น้ำป่าสัก จากนั้นสินค้าต่าง ๆ จะไปรวมกันที่เมืองนครสวรรค์ ซึ่งเป็นชุมทางสินค้าที่รับสินค้าจากเมืองที่อยู่ตอนต้นแม่น้ำ และผ่านแม่น้ำเจ้าพระยาออกไปตามเมืองต่าง ๆ (และไปไกลถึงเมืองในต่างประเทศในแหลมมลายู หมู่เกาะอินโดนีเซีย และหมู่เกาะฟิลิปปินส์ ตลอดจนถึงประเทศญี่ปุ่น)²⁹

ส่วนเส้นทางการค้าทางบกซึ่งติดต่อกันภายในอาณาจักรนั้น สามารถเดินทางได้สะดวกมาก โดยมีถนนสำคัญคือถนนสายพระร่วงจากเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัยถึงเมืองศรีสัชชนาลัย และยังมีเส้นทางซึ่งจะสามารถติดต่อกับเมืองแถบลุ่มแม่น้ำน่านได้ ซึ่งนับว่าเป็นความสะดวกในการขนส่งสินค้าภายในอาณาจักรเป็นอย่างดี

2.4.2 การค้ากับอาณาจักรใกล้เคียงและต่างประเทศ

ส่วนการค้ากับอาณาจักรใกล้เคียงและกับต่างประเทศก็จะเห็นได้ว่า คงไม่ใช่เป็นอาชีพของราษฎรทั่วไป สันนิษฐานว่าส่วนใหญ่แล้วคงอยู่ในความรับผิดชอบของผู้ปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ และเจ้านายขุนนางชั้นผู้ใหญ่ คงเป็นผู้ควบคุมมากกว่าที่จะเป็นกิจกรรมของราษฎร ตัวอย่างของการค้ากับต่างประเทศที่ปรากฏหลักฐาน คือ การค้าขายเครื่องปั้นดินเผาที่เรียกว่าเครื่องสังคโลก นักวิชาการในปัจจุบันมีความเห็นว่า เป็นรัฐวิสาหกิจเมื่อนำออกขายก็คงเป็นกิจกรรมของรัฐด้วย³⁰

การค้ากับอาณาจักรใกล้เคียง และกับต่างประเทศนี้ สันนิษฐานว่าคงจะไม่กว้างขวางนัก ทั้งนี้เพราะสุโขทัยไม่อุดมสมบูรณ์พอ ผลผลิตทางเกษตรก็คงไม่มีเหลือเพื่อพอที่จะส่งเป็นสินค้าออกมีจำกัดพอเลี้ยงตนเองเท่านั้น นอกจากนั้นเมื่อพิจารณาเส้นทางการค้าก็ยังประสบอุปสรรคในด้านการคมนาคมอีกด้วย กล่าวคือ

ทางทิศเหนือ เส้นทางการคมนาคมด้านนี้ พิจารณาแล้วต้องอาศัยลำน้ำ และบางเขตต้องผ่านช่องเขาขึ้นไป อย่างไรก็ตามเส้นทางจากสุโขทัยไปยังลำนานนั้นสามารถเดินทางผ่านไปทาง

ทุ่งเสลี่ยม ผ่านช่องเขาไปยังเมืองเถิน จากนั้นก็เข้าสู่แม่ น้ำวังไปยังลำปาง ส่วนเส้นทางไป เชียงใหม่ นั้นอาจผ่านไปทางทิศตะวันตกเฉียงบนแม่ น้ำปิงขึ้นไป หากจะติดต่อกับแพร่และน่านจะใช้ เส้นทางที่ผ่านไปทางอุตรดิตถ์ โดยผ่านริมเขาขึ้นไปจนถึงหุบเขาแพร่ ซึ่งเป็นเส้นทางที่ค่อนข้าง จะลำบาก การขึ้นไปทางแม่น้ายม นั้นใช้เวลา นานและเป็นเส้นทางที่อ้อม³¹

ทางทิศตะวันออก สันนิษฐานว่าคงจะมีการติดต่อกันน้อยมาก เพราะเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสัก ติดต่อกับเมืองทางใต้สะดวกกว่าที่จะตัดมาทางสุโขทัย

ทางทิศตะวันตก มีเส้นทางที่ออกไปเมืองตากและเมาะตะมะได้

ทางทิศใต้และชายทะเลนั้น มีเส้นทางเรือ เพราะเมื่อกองทัพของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จไปตีเมืองศรีสัชชนาลัยนั้น ได้ลงเรือแล่นในแม่น้ำน่านมาขึ้นที่เมืองทุ่งยั้ง แล้วเดินทัพบกไป ศรีสัชชนาลัย

ความเห็นของนักวิชาการท่านหนึ่ง³² ได้กล่าวว่าการคมนาคมทางบก ระหว่างสุโขทัย กับเมืองทางภาคเหนือเป็นไปได้ยาก ถ้ามีการติดต่อก็คงจะซื้อขายสินค้าที่มีค่าและมีน้ำหนักเบา เพราะมีอุปสรรคในการขนย้ายสินค้าใหญ่ ๆ โต ๆ ในสังคมชาวบ้านไม่น่าจะมีสินค้าอะไรที่ แลกเปลี่ยนกันมากนัก และที่สำคัญคือ เมืองทางภาคเหนืออยู่ในหุบเขาเป็นส่วนใหญ่ ต่างก็มี ลักษณะเศรษฐกิจที่เลี้ยงตนเองแทบทั้งสิ้น มีความพอเพียงในด้านอาหารและของใช้ เช่น ทอผ้า ใช้เอง เครื่องถ้วยชามภาชนะต่าง ๆ ก็พบหลักฐานว่าได้ทำใช้เองอยู่แล้ว ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า นอกจากจะมีการติดต่อระหว่างชนชั้นสูง คงจะมีการติดต่อกับค้าขายกันเพียงเล็กน้อย เว้นแต่ในระยะ หลังที่สินค้าป่าเป็นที่ต้องการของพ่อค้าจีน เช่น ไม้ฝาง ครั่ง อาจเพิ่มความสำคัญทางการค้า มากขึ้น แต่สุโขทัยเองคงเป็นทางผ่านเท่านั้น³³

ส่วนด้านอื่น ๆ หากมีการติดต่อก็คงจะเป็นการติดต่อทางด้านเมาะตะมะและทางอ่าวไทย ทางด้านเมาะตะมะนั้นสามารถติดต่อกับพ่อค้าจากอินเดียและอาหรับ คือแม้จะมีการค้าขาย ที่เปลี่ยนทิศทางมาจากช่องแคบมะละกาบ้างในสมัยกลาง สุโขทัยก็คงจะค้าไม่มากนัก เนื่องจาก สุโขทัยเป็นเมืองปิดหรือเป็นเมืองปลายทาง คงจะมีความสำคัญสู่ทางใต้ไม่ได้ เส้นทางที่สินค้า ทางมหาสมุทรอินเดียจะมาก็คงจะผ่านมาทางใต้มากกว่าต้องผ่านเมืองทวายและตะนาวศรี เข้าทาง สุพรรณบุรีมาอยุธยา โดยเฉพาะในตอนหลังที่เส้นทางผ่านช่องแคบมะละกามีอุปสรรคมาก³⁴

ส่วนการติดต่อกับประเทศจีนและหมู่เกาะต่าง ๆ ในทะเลจีนใต้ นั้น คงจะใช้เมืองทางใต้ เป็นที่ขนถ่ายสินค้ามากกว่า และสุโขทัยเองก็คงจะไม่ได้ผลประโยชน์จากเมืองเหล่านี้มากมายนัก นอกจากเป็นต้นทางสินค้าบางประเภท ซึ่งเท่ากับเป็นเมืองสินค้าชายแดนเท่านั้น³⁵

สรุปได้ว่า สุโขทัยนั้นลักษณะที่ตั้งไม่เอื้ออำนวยที่จะให้เกิดความมั่งคั่งจากการค้าขาย กับต่างประเทศ และถ้าจะเป็นศูนย์กลางการค้าภายใน ก็จะไม่มีความเป็นไปได้ เพราะเมือง เชียงใหม่เองก็มีทางออกไปเองได้ ส่วนเมืองแพร่เมืองน่านก็ต้องอาศัยทางผ่านอาณาจักรสุโขทัย นั้นเป็นเมืองที่มีความพอเพียงในตนเองอยู่แล้ว เว้นแต่จะมีของป่าผ่านไปขายยังโลกภายนอก ต่อไปเท่านั้น

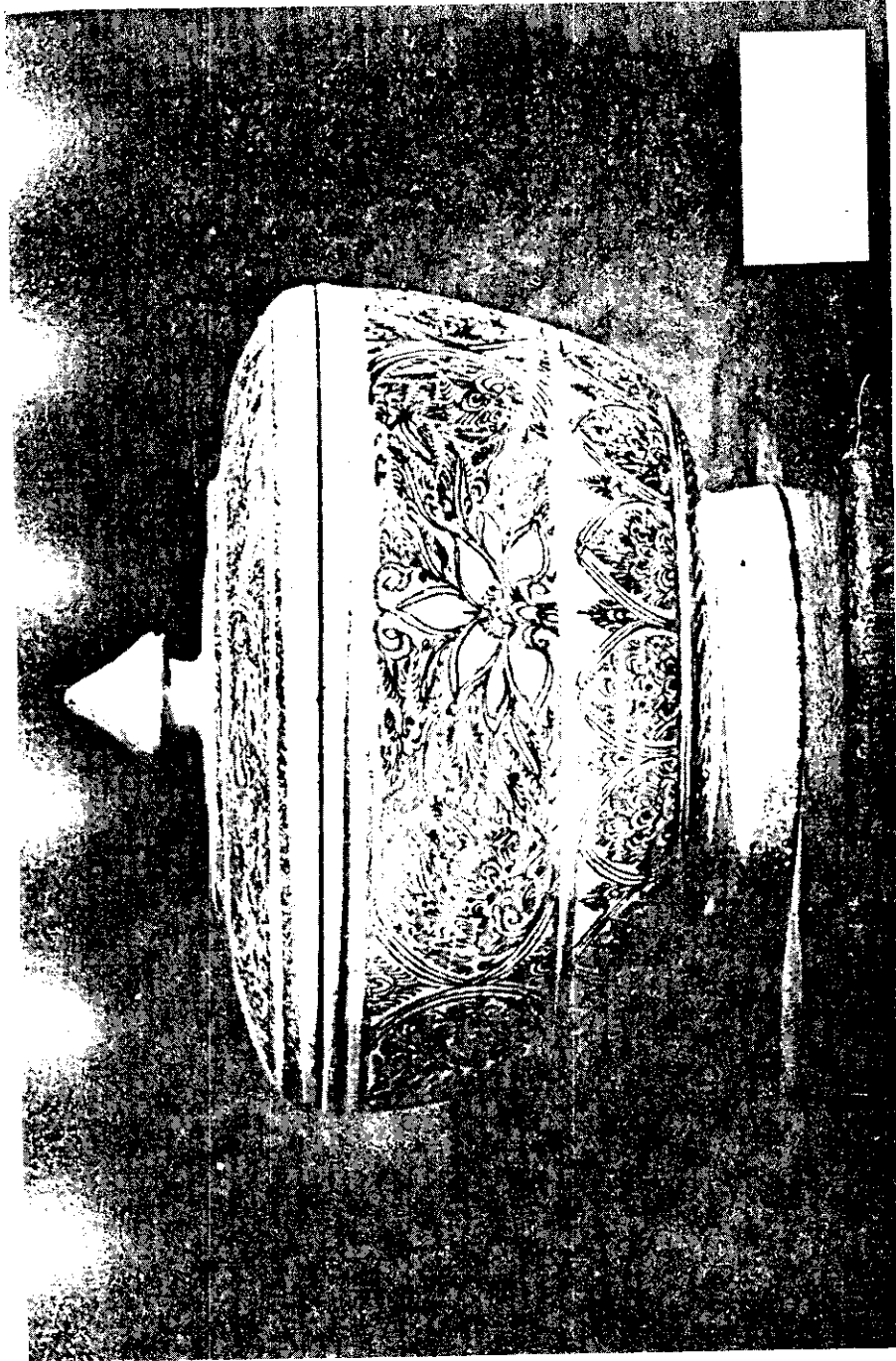
2.4.2.1 สินค้าออก

สินค้าออกที่สำคัญของสุโขทัย คือ เครื่องปั้นดินเผา ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า “สังคโลก” คำว่า สังคโลก นั้น มีนักปราชญ์ให้ความหมายแตกต่างกันออกไปสองนัย คือ นัยหนึ่งมาจากคำว่า “ซ้องโลก” หรือเตามาจากแผ่นดินจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง ราวพ.ศ.1547-1561 แผ่นดินสมัยพระเจ้า เกิงเต็ก อีกนัยหนึ่งเป็นคำเพี้ยนมาจากคำว่า “สุวรรณโลก” ซึ่งเป็นชื่อเตาเผาสำคัญ ณ เมือง สุโขทัย ซึ่งมีการทำเครื่องเคลือบชนิดนี้ เป็นเครื่องเคลือบชนิดผิวร่วน จึงเรียกว่า “สังคโลก” รวมความว่า เครื่องปั้นเคลือบสังคโลกก็หมายถึงเครื่องปั้นชนิดที่เผาด้วยไฟแรงสูงจนเนื้อแกร่ง มาก แล้วเคลือบด้วยน้ำยาหรือสีเคลือบมีหลายสี เช่น สีขาว สีนวล สีน้ำตาล รวมทั้งสีเขียวไปกา ที่ขึ้นชื่อลือชาที่สุดด้วย³⁶

หากพิจารณาเครื่องสังคโลกสุโขทัย จะเห็นได้ว่าเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่มีคุณภาพค่อนข้าง สูง และได้รับอิทธิพลจากจีนทั้งรูปทรงและกรรมวิธีแบบอย่าง³⁷ เครื่องสังคโลกที่พบมีมากมาย หลายชนิด สิ่งที่มีมากที่สุดคือ จาน และชาม นอกนั้นเป็นเครื่องใช้ เครื่องแก้ว เช่น ขวด และตลับ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะมีรูปแบบเป็นของจีนและทำลวดลายจีนแทบทั้งสิ้น ส่วนที่เป็นของไทยได้แก่ รูปเทพพนม ยักษ์ นาคบัลลังก์ กระเบื้องเคลือบมุงคลังคา ช่อฟ้า บราลี และพลสังข์ เป็นต้น เมื่อ เปรียบเทียบเครื่องสังคโลกของไทยกับของจีนแล้ว จะเห็นว่าของจีนมีคุณภาพสูงกว่ามาก เพราะ จีนคิดค้นวิธีการเคลือบและการใช้ไฟที่มีประสิทธิภาพมาก เครื่องปั้นจึงคงทนสวยงามไม่เปราะ หรือน้ำซึมอย่างเครื่องปั้นธรรมดาที่ไม่มีการเคลือบ ฉะนั้นย่อมไม่เป็นที่น่าแปลกใจ ที่ทำไมจีน จึงผูกขาดอุตสาหกรรมประเภทนี้มาเป็นเวลาหลายร้อยปี

เครื่องสังคโลก เตาทุเรียงสุโขทัย และที่บ้านเกาะน้อย จังหวัดสุโขทัย
จาก คณะกรรมการจังหวัดสุโขทัย. อนุสรณ์พ่อขุนรามคำแหงมหาราช : ประมวลเรื่องราวทาง
โบราณคดีสุโขทัยโดยเฉพะ (พระนคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513.), หน้า 423.

ภาพเครื่องสังโลก

จาก คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุม
ตีลาจรีภคภาคที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2515)

ภาพราษฎรชาวสุโขทัยกำลังทำเครื่องปั้นดินเผา

จาก คณะกรรมการจังหวัดสุโขทัย, อนุสรณ์พ่อขุนรามคำแหงมหาราช : ประมวลเรื่องราว
ทางโบราณคดียุคสุโขทัย โดยเฉพาะ (พระนครศรี : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513), หน้า 424.

ภาพเทพพนม

จากคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุม
ศิลาจารึกภาคที่ ๕ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2515).

ภาพพลึงห์

จากคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุม
ศิลาจารึกภาคที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2515).

แม้ว่าเครื่องสังคโลกของสุโขทัยจะมีคุณภาพไม่ทัดเทียมของจีน แต่สุโขทัยก็ยังมีโอกาสเข้าไปยึดการค้าเครื่องปั้นดินเผาของจีนมาได้ กล่าวคือในช่วงที่ตรงกับสมัยสุโขทัยนั้น จีนประสบอุปสรรคในการส่งสินค้าเครื่องปั้นดินเผาออกนอกประเทศ ทั้งนี้เพราะจีนเกิดสงครามกลางเมือง มีการเปลี่ยนจากราชวงศ์ซ่งมาเป็นมิงโกล แล้วก็เปลี่ยนเป็นราชวงศ์เหม็ง สงครามอันยาวนานนั้นทำให้จีนปั่นป่วน เกิดความอดอยาก ทั้งยังมีโรคระบาดและน้ำท่วมเข้ามาอีกด้วย ในสมัยนั้นบ้านเมืองวุ่นวาย โจรผู้ร้ายชุกชุม อีกทั้งชายฝั่งทะเลของจีนยังถูกโจรสลัดญี่ปุ่นรบกวนอีกด้วย ดังนั้นจีนก็ไม่สามารถจะผลิตอุตสาหกรรมของตนได้และไม่มีสินค้าจะส่งออกจำหน่ายได้ จึงเปิดโอกาสให้สุโขทัยเข้าไปยึดการค้าเครื่องปั้นดินเผาของจีนมา และเนื่องมาจากได้รับความช่วยเหลือจากช่างเทคนิคของจีน ทำให้สามารถเอาไปขายในตลาดโลกในฐานะแทนจีนที่ขาดตลาดไปได้

2.4.2.2 ลูกค้าและเส้นทางการค้าเครื่องปั้นดินเผา

ลูกค้าของสุโขทัยในต่างประเทศนั้นมีอยู่สองพวกคืออินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ กับ พวกชาวอินเดียและตะวันออกไกล นอกจากนี้ยังมีลูกค้ารายเล็ก ๆ เช่น ญี่ปุ่น หรือ แอฟริกาตะวันออก เป็นต้น สำหรับเส้นทางการค้าเครื่องปั้นดินเผาของสุโขทัยมี 2 ทาง คือ ทางหนึ่งไปทางตะวันตก อีกทางหนึ่งไปทางทิศใต้ เส้นทางตะวันตกนั้นจะเป็นการขนส่งสินค้าทางบกโดยผ่านเมืองตาก (ระแหงในอำเภอแม่สอด) ไปจนถึงเมืองเมาะตะมะ* ในอาณาจักรมอญที่เมาะตะมะนี้จะมีพ่อค้าที่เป็นนักเดินเรือ เช่น จีน อินเดีย และอาหรับมารับซื้ออีกทอดหนึ่ง น่าเชื่อว่าสุโขทัยคงจะไม่มีเรือสินค้าเดินทะเลของตน คงจะใช้คนชาติอื่น ๆ ส่งสินค้าไปขายให้แทน เครื่องปั้นดินเผาส่วนใหญ่ที่เอามาขายได้อย่างดีที่เมาะตะมะนี้มักเป็นพวกไหเคลือบสีน้ำตาลไหม้ ซึ่งเป็นไหขนาดใหญ่สำหรับใส่น้ำ น้ำมัน น้ำตาลหรือบรรจุของอื่น ๆ ไหแบบนี้เป็นที่ต้องการของนักเดินเรือมาก ซื่อขายกันแพร่หลายจนคนเรียกกันติดปากว่า ไหเมาะตะมะ³⁸

ส่วนเส้นทางขนเครื่องปั้นดินเผาลงไปทางใต้ นั้น เข้าใจว่าคงจะส่งลงทางน้ำ อาจจะเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาหรือแม่น้ำท่าจีนซึ่งจะต้องออกอ่าวไทย ดังนั้นจึงไม่น่าสงสัยเลย ในข่าวของเรือบรรทุกสังคโลกที่จมอยู่ปากอ่าวพัทยา เชื่อว่าผู้ขนถ่ายและเรือคงจะเป็นชาวจีนที่เป็นพ่อค้าอิสระ

---

*เมืองเมาะตะมะนับว่าเป็นเมืองท่าที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่ง เพราะเป็นจุดที่พ่อค้าที่มาจากทิศตะวันตกไม่ว่าจะเป็นอินเดีย อาหรับ หรือเปอร์เซีย จะเดินทางมาพบกับพ่อค้าจากทิศตะวันออก คือ จีน ดังนั้นเมาะตะมะจึงเป็นเมืองท่าแลกเปลี่ยนสินค้าที่สำคัญ

เพราะคนไทยไม่ชำนาญการเดินเรือ ตลอดสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ก็ใช้ของเงินเป็นหลัก ลูกค้าที่สำคัญของสุโขทัยด้านนี้ คือ อินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ ซึ่งหมายถึงบรรดาอาณาจักรต่าง ๆ ในเกาะสุมาตรา ซวา บอร์เนียว และลูซอน ซึ่งเป็นสถานที่ที่ค้นพบเครื่องสังคโลกมากที่สุด และที่งดงามสมบูรณ์ที่สุดดีกว่าที่ค้นพบในประเทศไทยเสียอีก เพราะสินค้าที่ส่งไปขายคงจะเป็นสินค้าที่ได้รับการคัดเลือกแล้ว³⁹

ผู้คนในอินโดนีเซียและฟิลิปปินส์นิยมเครื่องปั้นดินเผาของสุโขทัยแบบที่เป็นจาน ชาม และกระปุก คือชนิดที่เป็นสีเขียวไขก่า หรือที่มีลายเขียน ต่างกับการค้าทางด้านมะตะมะ เพราะลูกค้าในอินโดนีเซียและฟิลิปปินส์มีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าทางอินเดียและตะวันออกไกล คือยินดีที่จะซื้อของสุโขทัยที่มีลักษณะและคุณภาพคล้ายของจีน แต่ราคาถูกกว่าส่วนลูกค้าทางอินเดียและตะวันออกไกลต้องการของที่มีคุณภาพสูงแบบจีน จึงไม่ยอมรับจาน ชามและกระปุกของสุโขทัย ยอมรับแต่เพียงไหเท่านั้น⁴⁰

กิจกรรมทางด้านเครื่องปั้นดินเผาของสุโขทัยคงจะใหญ่โตและรุ่งเรืองมาก เพราะพบของแตกเสี้ยวที่ทิ้งเอาไว้ตามเตาต่าง ๆ ในสุโขทัยและศรีสัชนาลัย หรือแม้กระทั่งในเรือที่จมอยู่ก็มีเป็นอันมาก ดังนั้นอุตสาหกรรมประเภทนี้คงทำรายได้ให้รัฐมากที่สุดทีเดียว เป็นการชดเชยข้อเสียเปรียบทางด้านเกษตรกรรมที่ไม่ดีนักของสุโขทัย

อุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาคงจะเสื่อมโทรมไปเมื่อครั้งสุโขทัยเสียอำนาจทางการเมืองแก่อยุธยา และตลาดก็คงจะเล็กลงของสุโขทัยอีกด้วย ในเมื่อราชวงศ์เหม็งขึ้นมารวบรวมจีนได้ (พ.ศ.1911) จีนคงกลับมายึดตลาดเครื่องปั้นดินเผาของตนคืนไป เพราะทำได้มีคุณภาพดีกว่าของสุโขทัยมาก⁴¹

2.4.3 นโยบายการค้าของผู้ปกครอง

ในเรื่องของการค้าขายนี้ ไม่ว่าจะเป็นการค้าขายภายในอาณาจักรหรือกับอาณาจักรอื่น ๆ ผู้ปกครองพยายามให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ ซึ่งสามารถประมวลได้ดังนี้

1. ผู้ปกครองสนับสนุนให้มีการการค้าอย่างเสรี หมายความว่าราษฎรสามารถจะค้าขายสินค้าชนิดต่าง ๆ ได้ตามต้องการ มิได้มีการกวดขัน ห้ามปราม ละเว้นสินค้าบางประเภท อย่างที่มีในสมัยอยุธยาต่อมา ซึ่งเรียกว่า “สินค้าต้องห้าม” เพราะพบข้อความในศิลาจารึกว่า “เพื่อนฝูง วิวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองคำ”⁴²

ซึ่งวิธีการนี้ได้เชิญชวนทั้งราษฎรในอาณาจักร และพ่อค้าต่างเมืองได้มีเสรีภาพในการค้า
สินค้าได้อย่างกว้างขวาง

2. ยกเว้นภาษีบางประเภทให้ ดังข้อความที่ว่า “เจ้าเมืองบ่อเจ๊กอบในไพร่ลู่ทาง”⁴³
คำว่าเจ๊กอบเป็นภาษาเขมร หมายถึง ภาษีชนิดหนึ่งที่เก็บจากผู้นำสินค้า สัตว์หรือสิ่งของไปเที่ยว
ขายในที่ต่าง ๆ หรือหมายความรวมถึงภาษีที่เก็บจากสัตว์และสิ่งของซึ่งนำมาจำหน่าย ที่ประกาศ
อย่างนี้หมายความว่า พ่อค้าที่นำสินค้าเข้ามาขายไม่ต้องเสียภาษีผ่านด่านนั่นเอง เจตนาของ
ผู้ปกครองเช่นนี้ส่งผลให้พ่อค้าทั้งชาวสุโขทัยและชาวต่างอาณาจักรนำสินค้าเข้ามาได้หลายชนิด
และเข้าออกอาณาจักรสุโขทัยโดยไม่ต้องเสียภาษีอากรใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นผลให้พ่อค้าเหล่านี้พากัน
มาค้าขายอย่างกว้างขวาง

3. ผู้ปกครองส่งเสริมด้วยการให้ทุนรอนแก่ผู้ที่ขาดทุนรอนและผู้ที่จะมาตั้งตัว มีหลักฐาน
พอจะยืนยันความเห็นข้อนี้ในศิลาจารึกที่ว่า

*คนใดขี่ช้างมาหา พาเมืองมาสู่ ช่วยเหลือเพื่อกู้
มันบ่มีช้างบ่มีม้า บ่มีข้าว บ่มีนาง บ่มีเงิน
บ่มีทองให้แก่มัน ช่วยมันตวงเป็นบ้านเป็นเมือง⁴⁴*

หมายความว่า ผู้ใดที่มาอยู่เมืองสุโขทัยไม่มีทรัพย์สินที่จะตั้งหลักฐาน ผู้ปกครองก็จะ
ประทานความช่วยเหลือให้เป็นทุนรอน ประกอบการค้าตลอดจนการเกษตรให้อยู่รอดปลอดภัย
ดังกรณีมะกะโท หรือพระเจ้าฟ้ารั่ว พ่อขุนรามคำแหงก็ทรงช่วยเหลือ และทั้งช่วยรับรองความ
เป็นกษัตริย์ด้วย

นอกจากนั้นยังมีข้อความทำนองนี้อีก คือ

*อนึ่ง ไพร่ฟ้าชาวไทยทั้งหลายอันอยู่แคว้นแคว้น
แดนดินเมืองเรา มิแล้วว่าเขาจะไปค้าขายกินก็ดี
แล้วเขาหาทุนบมิได้ แลเขามาหา ขอเราผู้เป็น
เจ้านาย ขอกู้อเงินทองไปเป็นทุนค้าขายกินดังนั้น
เราผู้เป็นท้าวพระญาติ ควรปลงเงิน ทอง
ในท้องพระคลังนั้นให้แก่เขา แล้ว เขาเอาไป
มากน้อยเท่าใดก็ดี ให้ตราบายชิวไว้แต่ต้น ๆ ปีได้
เราผู้เป็นไทยมิควรเอาเป็นคอกเป็นปลายแก่*

เขาเลย ควรให้เรียกเอาแต่เท่าทุนเท่านั้น
แลคั้น แลภาษี แลคอกนั้นอย่าได้เอาของเขาเลย⁴⁵

จะเห็นว่านโยบายผู้ปกครองนอกจากจะช่วยให้ราษฎรที่ยากจนขาดแคลนมีทุนรอนแล้ว ยังแฝงไว้ด้วยนโยบายเมตตาตามหลักของธรรมราชาที่จะไม่ให้นักฉวยเอาผลมาให้เอาแต่ทุนที่ยืมไป ส่วนดอกเบี้ยและภาษีก็ไม่ให้เก็บ เมื่อราษฎรได้รับความเมตตาอย่างนี้ก็มีความตั้งใจที่ประกอบอาชีพทำมาหากิน

4. ผู้ปกครองส่งเสริมทักษะพิเศษ โดยเฉพาะในเรื่องของการทำเครื่องปั้นดินเผา เป็นที่ทราบอันดีว่าชาวจีนเป็นชาติที่มีความชำนาญพิเศษในเรื่องนี้มาตั้งแต่ราชวงศ์ฮั่นแล้ว ผู้ปกครองต้องการได้เทคนิคในด้านนี้ จึงโปรดให้นำช่างจีนเข้ามาในเมืองไทย เพื่อมาช่วยถ่ายทอดวิชาความรู้ให้แก่ชาวไทย ซึ่งได้อำนวยผลทางการค้าเป็นอันดี ทั้งนี้เพราะในระยะที่จีนเกิดสงครามกลางเมือง เปลี่ยนราชวงศ์ซ้อนมาเป็นมองโกล แล้วก็เปลี่ยนเป็นราชวงศ์หมิงบ้านเมืองอยู่ในสภาพที่ปั่นป่วน ช้างยังมีโรคระบาดและน้ำท่วม โจรผู้ร้ายชุกชุม อีกทั้งชายฝั่งทะเลถูกโจรสลัดญี่ปุ่นรบกวนอีกด้วย ฉะนั้นจีนไม่สามารถจะผลิตอุตสาหกรรมและส่งออกสินค้าออกได้ สุโขทัยซึ่งสร้างอุตสาหกรรมของตนโดยอาศัยความช่วยเหลือจากช่างเทคนิคของจีน จึงสามารถเข้ายึดการค้าเครื่องปั้นดินเผาของจีนได้⁴⁶

5. เส้นทางคมนาคม ถือเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งของการค้าขาย ผู้ปกครองมีนโยบายตัดถนนหนทางนั้น มิใช่จะคำนึงแต่ผลประโยชน์ทางยุทธศาสตร์เพียงอย่างเดียว หากแต่อำนวยความสะดวกในด้านการคมนาคมและการค้า การขนส่งด้วย ได้แก่ ถนนพระร่วง ซึ่งเป็นถนนยาวประมาณ 250 กิโลเมตร ตั้งแต่สุโขทัยไปจนถึงกำแพงเพชร และตั้งแต่สุโขทัยถึงสวรรคโลก และยังมีถนนเล็กแยกซอยที่สร้างเพิ่มเติมอีกในสมัยพระเจ้าเชมรเตงอัญศรีธรรมิกราชาธิราช (พระมหาธรรมราชาลิไทย) ถนนพระร่วงได้รับการสรรเสริญว่า สร้างขึ้นอย่างหนาแน่นและมั่นคง เป็นที่น่าประหลาดคือ ถนนพระร่วงมีขนาดกว้างเท่ากับถนนสมัยใหม่ในปัจจุบัน คือกว้างประมาณ 6 เมตร⁴⁷

2.5 งานช่างฝีมือ

อาชีพประการสุดท้าย คือ การประกอบงานช่างฝีมือ มีหลักฐานหลายประเภทที่ยืนยันได้ว่า ชาวสุโขทัยมีความสามารถในเชิงศิลปะ สิ่งเหล่านั้นได้แก่ เครื่องปั้นดินเผา ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก เครื่องมือเครื่องใช้อื่น ๆ ที่เป็นอาวุธได้แก่ มีด ดาบ หอก หลาว เป็นต้น นอกจากนั้นในงาน

ศิลปะของการก่อสร้างก็แสดงถึงความสามารถของชาวสุโขทัยในการผลิตวัสดุในการก่อสร้าง เช่น ศิลาแลง อิฐ ปูนสอ เหล็กรูปพรรณ ที่ใช้ปิดอาคาร ส่วนสิ่งก่อสร้างที่เป็นอาคารถาวร ได้แก่ วัดวาอารามและปราสาทราชฐาน ในเรื่องเกี่ยวกับศาสนาชาวสุโขทัยมีความสามารถในการผลิตวัสดุที่ใช้ตกแต่งเครื่องประกอบทางศาสนาได้อีกด้วย และประการสุดท้ายก็คือ งานทอผ้า ซึ่งถือเป็นอาชีพอีกอย่างหนึ่งในเรื่องการช่างนี้ด้วย ข้อสังเกตเกี่ยวกับการผลิตงานช่างฝีมือเหล่านี้มิได้ผลิตเพื่อจะทำเป็นสินค้าออกแต่อย่างใด หากแต่ผลิตเพื่อใช้เองในตลาดประจำวัน ในวงการศาสนาและเพื่อความต้องการของผู้ปกครองและราชวงศ์เท่านั้น⁴⁸

บทสรุป

อาชีพของราษฎรชาวสุโขทัย ได้แก่ ทำนา ทำสวน ทำไร่ จับสัตว์น้ำ เลี้ยงสัตว์ ผสมพันธุ์สัตว์ ขุดแร่ หาดแร่ ร่อนแร่ ค้าขาย และงานช่างฝีมือ ในเรื่องของการเพาะปลูก ปรากฏว่าชาวสุโขทัยประสบปัญหาเรื่องที่ดินในการเพาะปลูก เพราะไม่สามารถแก้ปัญหาหน้าท่วมเอ่อในเวลาหน้าน้ำได้ อย่างไรก็ตามผู้ปกครองสุโขทัยก็พยายามช่วยเหลือราษฎรด้วยการสร้าง สรีดภงส์ ตระพังและเหมืองฝาย เป็นการช่วยนำน้ำเข้านา แต่ถึงกระนั้นก็ตามสุโขทัยก็ยังเคยขาดแคลนข้าว

อาชีพการจับสัตว์น้ำ ส่วนใหญ่เป็นการจับสัตว์น้ำจืด ที่ชุกชุมมากได้แก่ ตอนใกล้แก่งหลวง ในแม่น้ำยม ส่วนการเลี้ยงสัตว์และผสมพันธุ์สัตว์ก็คงทำกันอย่างกว้างขวาง เพราะมีหลักฐานระบุไว้หลายแห่ง สำหรับช้าง ม้า วัว นั้นเลี้ยงไว้ขายกับต่างเมืองด้วย สุโขทัยยังมีแร่ธาตุในพื้นที่อื่นหลายอย่าง ที่น่าสนใจคือ แร่เหล็ก ซึ่งมีคุณภาพดี นอกจากนั้นก็มีแร่ทองคำ แร่ตะกั่ว และสังกะสี แร่ดีบุกและแร่ทองแดง

อาชีพการค้าขายของชาวสุโขทัย มีทั้งค้าขายภายในประเทศและกับต่างประเทศ การค้าขายภายในก็มีตลาดปสานและตลาดนัดเป็นที่ซื้อขาย สินค้าก็มีจำพวกข้าว ปลา อาหาร สัตว์ประเภทต่าง ๆ ส่วนการค้ากับอาณาจักรใกล้เคียงและกับต่างประเทศไกล ๆ นั้น คงมิได้เป็นอาชีพของราษฎรทั่วไป คงจะเป็นความรับผิดชอบของผู้ปกครองมากกว่า สินค้าที่ขึ้นหน้าขึ้นตาของสุโขทัยคือ เครื่องสังคโลก สินค้านี้ได้ขายึดครองตลาดในโอกาสที่จีนเกิดภาวะปั่นป่วนทางการเมือง สำหรับในเรื่องของการค้าผู้ปกครองให้การสนับสนุนเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ เปิดการค้าเสรี ยกเว้นภาษีบางประเภทให้ ส่งเสริมการลงทุน ส่งเสริมทักษะพิเศษ ตลอดจนสร้างถนนหนทาง

อาชีพที่กล่าวไว้ท้ายสุด คือ งานช่างฝีมือได้แก่ งานการก่อสร้าง เครื่องปั้นดินเผาที่เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดจนการทอผ้า ตลาดของงานประเภทนี้เป็นเรื่องของภายในอาณาจักรเป็นส่วนใหญ่

คำถามท้ายบท

1. ราษฎรชาวสุโขทัยประกอบอาชีพอะไรบ้าง
2. “ป่าหมากป่าพลู” มีความหมายว่าอย่างไร
3. เหตุใดเนื้อที่การเพาะปลูกของสุโขทัยจึงมีน้อย
4. ผู้ปกครองให้ความช่วยเหลือราษฎรในการทำนา ทำสวน ทำไร่ ประการใดบ้าง
5. ชาวสุโขทัยเลี้ยงสัตว์เพื่อนำไปจำหน่ายยังอาณาจักรใดบ้าง
6. แหล่งที่ราษฎรหาแร่กันมีที่ไหนบ้าง และมีแร่ประเภทใดบ้าง แร่แต่ละชนิดมีความสำคัญอย่างไร
7. “ตลาดปลาน” มีความหมายว่าอย่างไร
8. ผู้ปกครองทรงสนับสนุนการค้าขายด้วยวิธีใดบ้าง
9. การค้ากับต่างประเทศของอาณาจักรสุโขทัยมีลักษณะประการใด ใครเป็นลูกค้าและมีสินค้าประเภทใดที่เป็นที่ต้องการของลูกค้าเหล่านั้น

เชิงอรรถ

1. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1*, หน้า 163-4.
2. เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.
3. เรื่องเดิม, หน้า 166.
4. เรื่องเดิม, หน้า 164.
5. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
6. คณะรัฐมนตรี, *วิจิตรอนุสรณ์* (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2505), หน้า 13.
7. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, เรื่องเดิม, หน้า 165.
8. ไพฑูรย์ สายสว่าง, “พื้นฐานทางเศรษฐกิจของอาณาจักรสุโขทัย”, *เอกสารสัมมนาอาจารย์ผู้สอนประวัติศาสตร์ระดับมหาวิทยาลัย*, จัดโดยมหาวิทยาลัยศิลปากร, หน้า 3.
9. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
10. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, เรื่องเดิม, หน้า 165.
11. *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1*, หน้า 69-70.
12. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, เรื่องเดิม, หน้า 166.
13. *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1*, หน้า 146.
14. เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.
15. *รายงานผลสัมมนาสังคโลกใต้อ่าวไทยกับการวินิจฉัยปัญหาเศรษฐกิจการเมืองและสังคมในสมัยสุโขทัย*, (พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2519), หน้า 9.
16. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, เรื่องเดิม, หน้า 163-4.
17. ตรี อมาตยกุล, “ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย บทที่ 5 เศรษฐกิจและสังคม”, *เอกสารประวัติศาสตร์เอกสาร โบราณคดี*, 8 (มกราคม-ธันวาคม, 2517), 80-81.
18. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, หน้า 164.
19. *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1*, หน้า 45.
20. ตรี อมาตยกุล, เรื่องเดิม, หน้า 82.
21. สินชัย กระบวนแสง, *ประวัติศาสตร์สุโขทัย* (พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2520), หน้า 75.
22. เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

23. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
24. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 10*, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 307-9.
25. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, หน้า 166.
26. ชุนวิจิตรมาตรา, *ประวัติการค้าไทย*, (พระนคร : โรงพิมพ์บัณฑิตการพิมพ์, 2516), หน้า 25.
27. *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1*, หน้า 45.
28. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, หน้า 164.
29. สิ้นชัย กระบวนแสง, เรื่องเดิม, หน้า 77.
30. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “เครื่องปั้นดินเผาสังคโลก : อุตสาหกรรมของรัฐ”, *ดำรง* 1 (พฤศจิกายน, 2517), 34.
31. ไพฑูรย์ สายสว่าง, เรื่องเดิม, หน้า 4.
32. ไพฑูรย์ สวายสว่าง.
33. เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.
34. เรื่องเดิม, หน้า 5.
35. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
36. “วิเคราะห์สังคโลกบริเวณอำเภอลำทับ” *ดำรง* (พฤศจิกายน, 2517), 18.
37. *รายงานผลสัมมนาสังคโลกใต้อ่าวไทยกับการวินิจฉัยปัญหา : เศรษฐกิจการเมืองและสังคมในสมัยสุโขทัย*, หน้า 230.
38. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, เรื่องเดิม, หน้า 35.
39. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
40. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
41. เรื่องเดิม, หน้า 36.
42. “จารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ 1”, หน้า 164.
43. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
44. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
45. *ไตรภูมิพระร่วง ฉบับหอสมุดแห่งชาติ* (พระนคร : ศิลปบรรณาการ, 2498) อ้างใน ชัยอนันต์ สมุทวานิช, *ความคิดทางการเมืองการปกครองของไทยโบราณ*, เอกสารการศึกษาทางรัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ 4, หน้า 69.

46. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, เรื่องเดิม, หน้า 34.
47. กรรมการจังหวัดสุโขทัย, หนังสืออนุสรณ์พ่อขุนรามคำแหงมหาราช (พระนคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513), หน้า 384.
48. ไพฑูรย์ สายสว่าง, เรื่องเดิม, หน้า 5.